

Women in Native and Local Legends of Northern Iran

Ghorbanali Kenarroudi¹
Sohayla Naeimi²

Abstract

Native and local legends reflect the individual and collective experiences of a people. All shared thoughts and beliefs in a region endure through legends and their transmission to future generations. The spirit of a people can be better understood by revisiting these legends. Passed down for centuries, these legends have sometimes become part of local folklore, appearing as stories from the people of these regions. Gilani and Mazandaran legends are rich with tales that have secured a lasting place in epic and romantic narratives. This article, based on library and field research, seeks to answer the question: "How have the legends of northern Iran preserved and transmitted the native and local culture and social values of a people?" The article also examines legends in which women are the main protagonists. The research findings indicate that the people of northern Iran, while believing in legends, strive to preserve them by passing on folk tales and employing literary forms such as poetry. According to the content of the legends in these regions, women are seen as embodying qualities such as nobility, beauty, strength, independence, forgiveness, and immortality. In local legends from these regions, women are portrayed as having an inseparable connection with nature.

Keyword: Women, Native and Local Legends, Gilan, Mazandaran

1- Assistant Professor of History. Member of the Faculty of National Archives and Library Organization of the Republic of Iran. (Corresponding author), Email: Gh.k.edu@iau.ac.ir

2- History researcher and retired teacher of education in Tehran, Iran. Email: Sohayla.n@iau.ac.ir
Date received: 05.05.2025, Date of accepted: 09.06.2025

Introduction

Native and local legends reflect the individual and collective experiences of a people. All shared thoughts and beliefs in a region endure through legends and their transmission to future generations. The spirit of a people can be better understood by revisiting these legends. Passed down for centuries, these legends have sometimes become part of local folklore, appearing as stories from the people of these regions. Gilani and Mazandaran legends are rich with tales that have secured a lasting place in epic and romantic narratives. This article, based on library and field research, seeks to answer the question: "How have the legends of northern Iran preserved and transmitted the native and local culture and social values of a people?" The article also examines legends in which women are the main protagonists. The research findings indicate that the people of northern Iran, while believing in legends, strive to preserve them by passing on folk tales and employing literary forms such as poetry. According to the content of the legends in these regions, women are seen as embodying qualities such as nobility, beauty, strength, independence, forgiveness, and immortality. In local legends from these regions, women are portrayed as having an inseparable connection with nature.

Every nation and community has its own myths and folktales, shaped by their geographical and climatic environments. These environments provide the cultural context in which such stories first emerged and gradually evolved. Myths and folktales are forms of oral literature, representing some of the earliest ways humans expressed themselves in a literary manner. Cross-cultural comparisons often reveal common motifs and archetypes that, across ethnic and cultural boundaries, demonstrate the fundamental unity of human societies. It is therefore important to explore various kinds of myths and folktales to understand the nature and temperament of a people. Although both myths and folktales transcend specific notions of time and place, they differ in content and function. While the two terms may seem semantically similar, their thematic and conceptual distinctions are clear: myths often focus on cosmogony and the creation of humankind, with protagonists who are frequently divine rather than human. Ancient rituals play a foundational role in the development of myths, whose events predate the existence of humankind. In myths, deities actively shape human destiny. Folktales, on the other hand, operate independently of reason or logic and typically have a simple narrative structure. Their heroes and heroines are human, and the stories center on human experiences that convey moral, social, or religious lessons. Deities rarely play a significant role in these narratives.

Studying myths and folktales greatly enhances our understanding of the psychological and cultural identity of a people. However, historical inquiry alone cannot reveal their essence; insights from literary studies, mythology, and the history of religions are also necessary. Some scholars contend that attributing the creation of folktales to the general populace is a misconception, as "the people" as an abstract entity lack the creative agency to invent such stories. Instead, gifted poets and artists may have infused their aesthetic imagination and ideals into songs and tales, giving them lasting vitality. Nonetheless, it must be recognized that ordinary people have been the primary transmitters and preservers of these tales.

The main objective is to understand the representation of women in the indigenous folktales of northern Iran and to analyze the semantic and symbolic content of these tales. The study seeks to answer the question: "How have the themes of northern Iranian folktales contributed to the preservation and transmission of local and indigenous culture and the social values of an ethnic

community?” The study population consists of written and oral folktales from the provinces of Gilan, Mazandaran, and Golestan, as found in published books on the folktales and local folklore of northern Iran.

Method

Given the large number of tales, samples were selected through purposive sampling based on criteria such as the presence of a female character in the main or central role and the authenticity of the tale within local and indigenous culture. The tales are analyzed using qualitative content analysis.

Findings

The corpus examined in this paper includes written and oral folktales from the provinces of Gilan, Mazandaran, and Golestan, collected from various published works on the folklore of northern Iran. Purposive sampling was used to select stories featuring women as main or central characters and that are authentically rooted in local oral tradition. A qualitative content analysis method was used for interpretation.

Because of its unique geography, ethnic diversity, and history of migrations, northern Iran abounds in myths and folktales. Many of the same gods found in Iran's national mythology also appear in Mazandaran's local traditions; some, such as the demons (divs), retained their mythological significance there for centuries. Further cultural changes were brought by the arrival of Aryan settlers and later Zoroastrian reformers, which is also reflected in the persistence of ancient festivals.

The folktales of Gilan and Mazandaran are rich in narrative diversity and include both heroic and romantic elements. The classification of these tales depends largely on the beliefs of the northern communities and the setting in which they were created. Some tales are purely imaginative, featuring extraordinary events and magical beings such as demons and fairies; these often include motifs of enchantment and sorcery. Others are more realistic, depicting everyday life through exaggeration or moral commentary.

Among the latter, the recurring figure of the stepmother reflects historical realities such as the frequent deaths of women in childbirth and the subsequent remarriage of their husbands. Works like *The Magical Foal*, *The Dove*, *the Sun and the Trunk*, *The Stepmother's Pincers*, and *The Stepmother and Her Stepdaughter* exemplify this motif. Certain folktales have historical resonance, attributing fictional events to real historical figures; for example, Sultan Mahmud appears in *The Golden-Haired Girl*. Others are humorous or satirical, yet present moral and psychological reflections with a light touch.

Conclusion

A rereading of women's roles in the indigenous folktales of northern Iran reveals their deep connection with nature and the local landscape. Female beauty is often depicted in pastoral and agrarian settings – while working in rice fields, fetching water from springs, or walking through apple orchards. The folktales can generally be divided into three categories: realistic, romantic, and fantastical. Most originated in rural environments, where women's economic participation in agriculture afforded them a degree of independence and agency. This social reality, intertwined with ancient cultural beliefs, became the creative foundation for the storytelling tradition and contributed to a valuable repository of

oral heritage. The lives of women in these local narratives are narrated poignantly and simply, highlighting their moral and educational dimensions. Romantic stories often portray young, beautiful, and virtuous women who, in the absence of guardians or social protection, still manage to maintain their chastity and honor, sometimes retreating into mountains and forests to preserve them. The protagonists in these stories are not divine beings but ordinary humans; events occur through human agency with minimal divine or supernatural intervention. Women's common attributes across these stories include beauty, solitude, simplicity, passion, nobility, and chastity. The myths and folktales of northern Iran represent the beliefs and values of its people, combining fanciful fiction with traces of historical and cultural truth. They bear witness to the abiding faith of the region's people in mythological and semi-mythological beings and in storytelling as a means of preserving historical-cultural heritage.

Bibliography

- Bahār, Malek al-Shoarā. *Sabk-shenāsī*, Vol. 2. Tehran: Amīr Kabīr.1391. [In Persian]
- Bāvand Savādkuhī, Aḥmad. *Afsāneh-hā-ye Savādkuh*, Vol. 2. Savādkuh: Malard.1389. [In Persian]
- Beyhaqī, Abū'l-Faẓl Moḥammad b. Ḥosayn. *Tārīkh-e Beyhaqī*, ed. 'Alī-Akbar Feyyāz, with assistance of Moḥammad-Ja'far Yāḥaqqī. Mashhad: Ferdowsī . niversity Press.1383. [In Persian]
- Binā'ī, Ghevām al-Dīn. *Afsāneh-hā-ye Māzandarānī*. Tehran: Nashr-e Rasānesh-e Novīn.1399. [In Persian]
- Ebrāhīmī, Āmeneh. "Vākāvī-ye tārīkhī-ye donyā-ye ārmānī-ye zanān dar afsāneh-ye Nūsh Āfarīn Gohartāj." *Pazhūheshnāmeḥ-ye Tamaddon-e Īrānī*, 5(1), 1–21. 1403.[In Persian]
- Estājī, Ebrāhīm. "Adabīyāt-e ghanā'ī va 'erfānī." *Faslnāmeḥ-ye Dor Darī*, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Najafābād Branch, 1(1), 7–26.1390. [In Persian]
- Fallāḥ, Nāde'alī. "Amīr o Gohar be revāyat-e afsāneh-hā." *Māzand Nomeh* [online news site].1390. [In Persian]
- Hādī, Seyf. *Mīnā va Palang*. Tehran: Mo'asseseh-ye Farhangī-ye Jahāngīrī.1368. [In Persian]
- Ḥeydari Ālāshī, 'Alī-A'zam, and Aḥmad Bāvand Savādkuhī. *Manẓūmeḥ-hā-ye Ālāshī*. Tehran: Nashr-e Rasānesh-e Novīn.1397. [In Persian]
- Javādīān Koteṇā'ī, Maḥmūd. *Māzandarān dar oštoreh-hā-ye mellī-ye Īrān*. Tehran: Mo'in.1387. [In Persian]
- Malekzādeh, Mehrdād. "Sarzamīn-e pariyān dar Khāk-e Mādastān." *Nāmeḥ-ye Farhangestān*, 5(4), 147–191.1381. [In Persian]
- Mīrkāzemī, Seyyed Ḥosayn. *Qesseh-hā-ye mardom-e Māzandarān*. Tehran: Enteshārāt-e Sorūsh.1379. [In Persian]
- Pūrnamdārīān, Taqī. "Ramz va dāstān-hā-ye ramzī dar adab-e fārsī." Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī.1367. [In Persian]
- Pūrnamdārīān, Taqī. *Khāneh-am abrī ast*. Tehran.1389. [In Persian]
- Rezā'ī, Samareh, and Ḥoseyn Ardelānī. "Barrasi-ye naqs-e zanūdar tazyīnāt-e saqānfār-hā bā tamarkoz bar tašāvīr-e mojudāt-e tarkībī-ye mārāoī ejdehā." *Dastāvard-hā-ye Novīn dar Moṭāle'āt-e 'Olūm-e-Ensānī*, 4(44), 24–35.1400. [In Persian]
- Yūsefīniyā, 'Alī-Aṣghar. *Langā*. Tehran: Vezārat-e Farhang va Honar.1356. [In Persian]
- Zarrīnkūb, 'Abd al-Ḥosayn. *Yāddāsht-hā va afsāneh-hā*. Tehran: Sokhan.1379. [In Persian]

Zolfaghārī, Ḥasan, and Bahādar Bāqerī. “Mohemmtarīn vizhgī-hā-ye afsāneh-hā-ye pahlavānī-ye Īrānī.” *Motāle‘āt-e Farhang-Ertebātāt*, 16(30), Serial no. 62, 39–72.1394. [In Persion]

Zolfaghārī, Ḥasan. “Vizhgī-hā-ye dāstān-hā-ye ‘āshiqāneh az manẓar-e ‘anāṣer-e dāstānī.” *Īrān Nāmeḥ*, 27(4), 168–179.1391. [In Persion]





پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

زنان در افسانه‌های بومی و محلی شمال ایران^۱

قربانعلی کنارودی^۲

سهیلا نعیمی^۳

چکیده

افسانه‌های بومی و محلی، دربرگیرنده تجارب فردی و اجتماعی یک قوم است. تمامی اندیشه‌ها و باورهای جمعی در یک منطقه، از طریق افسانه‌ها و انتقال آنها به نسل دیگر زنده می‌ماند. روحيات یک قوم، از طریق بازخوانی افسانه‌ها با درک بیش‌تری امکان‌پذیر است. این افسانه‌ها طی قرن‌های متوالی با نقل شفاهی میان مردم ماندگار شده و گاه به‌صورت فولکلور^۴ محلی، به شکل داستانی از مردم این مناطق درآمده است. افسانه‌های گیلانی و مازندرانی آکنده از داستان‌هایی است که به شکلی روایی، جای ماندگاری در داستان‌های حماسی و عاشقانه به خود اختصاص داده‌اند. نوشتار حاضر که به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری شده، درصدد پاسخ به این مسئله است که «چگونه افسانه‌های شمال ایران، موجب حفظ و انتقال فرهنگ بومی و محلی و ارزش‌های اجتماعی یک قوم شده است»؟ این نوشتار، افسانه‌هایی که زنان قهرمان اصلی آن هستند را مورد بررسی و مطالعه قرار داده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، مردم شمال ایران ضمن باور به افسانه‌ها، از طریق نقل سینه‌به‌سینه و روایات شفاهی و بهره‌گیری از قالب‌های ادبی از جمله شعر و... در تلاش جهت حفظ آنان، مبادرت نموده‌اند. براساس درون‌مایه‌های افسانه‌های موجود در این نواحی، زنان مظهر صفاتی همچون، نجابت، زیبایی، قدرت، استقلال، گذشت و جاودانگی به شمار می‌آمدند. زن در نگاه افسانه‌ای مردم این مناطق، پیوندی ناگسستگی با طبیعت دارد.

واژه‌های کلیدی: زنان، افسانه‌های بومی و محلی، گیلان، مازندران

۱- کنارودی، قربانعلی؛ نعیمی، سهیلا (۱۴۰۴) زنان در افسانه‌های بومی و محلی شمال ایران، فصلنامه مسکویه، دوره هفده، شماره اول (پیاپی ۵۷)، تهران: ص ۷۹-۹۵.

۲- استادیار تاریخ. عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: Gh.k.edu@iaui.ac.ir

۳- پژوهشگر تاریخ و دبیر بازنشسته آموزش و پرورش تهران، ایران. پست الکترونیک: Sohayila.n@iaui.ac.ir

۴- مجموعه آداب و رسوم و فرهنگ قومی را شامل می‌شود. در سال ۱۳۱۴ فرهنگ شفاهی جایگزین این لغت گردید (میرکاظمی، ۱۳۷۹: ۹).

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹

مقدمه

از سده نوزدهم میلادی به بعد، هم زمان با تحول در عرصه علوم مختلف، تحولی عظیم در مطالعات تاریخی رخ داد. به دنبال این تحول، موضوعات و روش‌های مطالعه تاریخ، با آنچه در گذشته بود، به کلی متفاوت شد. از آن پس، پژوهش‌های تاریخی با فاصله گرفتن از بررسی صرف منابع و کتاب‌های تاریخی، با بهره‌گیری از یافته‌های رشته‌های مختلف، به شناخت عمیق‌تر و همه‌جانبه‌تری از یک رویداد یا شخصیت تاریخی دست یافت. یکی از منابعی که کمک شایانی به مطالعات تاریخی نمود، بررسی افسانه‌های موجود بود. مطالعه پیرامون افسانه‌ها، نشان داد که آنها صرف‌نظر از جنبه سرگرمی، اطلاعات مفیدی در تاریخ، زبان‌شناسی و افکار و عواطف انسان‌ها در گذشته به دست می‌دهند. در برخی از موضوعات، افسانه‌ها حتی واقعی‌تر و مطمئن‌تر از تاریخ به انعکاس افکار، عقاید و روحيات مردم می‌پردازد، زیرا ضمن روایت واقعیت‌های موجود جامعه، کمتر از تاریخ دستخوش اعتراض مورخان و دخل و تصرف اهل قلم مانده‌اند، از این رو، می‌توان به حقیقت آنان اعتماد بیش‌تری کرد. (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۲۳۲).

هر قوم و ملتی دارای اسطوره‌ها و افسانه‌های مخصوص به خود است و شرایط اقلیمی هر منطقه، شرایط شکل‌گیری و تولد افسانه‌ها را فراهم می‌کند. افسانه‌ها و اسطوره‌ها را باید در ردیف ادبیات شفاهی و از قدیمی‌ترین انواع ادبی محسوب کرد. در بررسی اسطوره‌ها و افسانه‌ها، گاهی مصادیق مشترکی می‌توان یافت که صرف‌نظر از تفاوت‌های قومی، شباهت‌های اساسی و فرهنگی میان انسان‌ها و اقوام را تأیید می‌کند. مطالعه انواع مختلف افسانه‌ها^۱ و اسطوره‌ها، در شناخت روحيات اقوام، اهمیت زیادی دارد. دو واژه افسانه و اسطوره، گاه به صورت مترادف یکدیگر به معنای حکایت، قصه و داستان‌های خیالی و غیرواقعی نیز به کار رفته‌اند. این تعریف، اسطوره‌ها و افسانه‌ها را از واقعیت جدا می‌کند. به کارگیری این دو واژه در منابع تاریخی، مرز میان تاریخ و افسانه، به بیانی رویداد حقیقی از داستان خیالی را از یکدیگر متمایز می‌کند. برای مثال، بیهقی می‌نویسد: «... غرض من از نبشتن این اخبار آن است تا خوانندگان را فایده‌ای به حاصل آید و مگر کسی را از این به کار آید... و هر کس این مقامه^۲ بخواند به چشم خرد و عبرت اند این باید نگریست نه بدان چشم که افسانه است...» (بیهقی، ۱۴۰۰: ۱۸۴). بیهقی با این بیان مرز تاریخ از افسانه را به وضوح بیان نموده است.

هرچند اسطوره‌ها و افسانه‌ها هر دو فاقد عنصر زمان و مکان هستند، اما تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. دنیای اسطوره را باید دنیای نمادها و دنیایی که حاصل آمیزش خیال و تجربه عینی زندگی انسان‌ها در روزگار پیشین بوده، دانست (جوادیان کوتنایی، ۱۳۹۴: ۲۵). این دو واژه هرچند از لحاظ معنایی به یکدیگر نزدیک هستند، اما به لحاظ موضوعی و محتوایی با یکدیگر تفاوت دارند، زیرا درون‌مایه بسیاری از اسطوره‌ها آفرینش جهان و خلقت انسان است. اسطوره‌ها دارای چند ویژگی مهم هستند. اسطوره‌ها ریشه در اندیشه مذهبی، خرافات، سحر و جادوگری و افسون‌کاری دارند و در آنها گاهی شخصیت‌ها انسانی نیستند. در ایجاد اسطوره‌ها، آیین‌های باستانی نقش اساسی دارند. رویدادهای اسطوره‌ای عمری بیش از حضور انسان روی زمین دارند و از طرفی در اسطوره‌ها ایزدان در زندگی انسان‌ها نقش برجسته‌ای دارند (جوادیان کوتنایی، ۱۳۹۴: ۲۷).

۱- افسانه‌ها براساس موضوع و سبک نگارش، به انواع مختلفی از جمله، عامیانه، ادبی، حماسی، عاشقانه، مذهبی و اخلاقی و... تقسیم می‌شوند. گاه اختصاص افسانه‌ها به یک منطقه خاص موجب شده تا تقسیم‌بندی دیگری از بعد جغرافیایی و اقلیمی لحاظ گردد. برای مثال افسانه‌های گیلانی، مازندرانی، آذربایجانی و... برخی از پژوهشگران در تقسیم‌بندی افسانه‌ها به انواع دیگری از جمله تمثیلی، عاشقانه، پریان، پهلوانی قائل هستند (ذولفقاری و باقری، ۱۳۹۴: ۳۹).

۲- مقامه به معنی روایات و افسانه‌هایی است که فردی آنها را برای جمعی بخواند یا بنویسد و دیگران آن را در مجالس خاص بخوانند (بهار، بی تا: ۲/۳۲۷).

در اغلب موارد، آنچه در افسانه با آن مواجه هستیم، نیازی به دلیل و برهان ندارد. غالب آنها ساختاری بسیار ساده دارند. در بیش تر آنها، شخصیت‌ها و قهرمانان کاملاً انسانی هستند. حوادث و رویدادها، به وسیله یک انسان خاص رقم می‌خورد و به طور عمده در برگرفته مفاهیم فرهنگی، اجتماعی، دینی و درس‌های اخلاقی هستند. به همین لحاظ خدایان در آنها نقش کمتری دارند. آنچه مسلم است، مطالعه و شناخت افسانه‌ها و اسطوره‌ها اهمیت زیادی در شناخت روحیات یک قوم دارد. برای شناخت بهتر اسطوره‌ها و به خصوص افسانه‌ها، دانش تاریخ به تنهایی کفایت نمی‌کند، بلکه باید از مطالعات پژوهشگران ادبیات و اسطوره‌شناس و پژوهشگران تاریخ ادیان نیز بهره برد. افسانه‌های عامیانه به لحاظ مضمون و شیوه بیان، شباهت‌هایی با یکدیگر دارند. اگرچه افسانه‌ها در هر سرزمین، رنگ و جلوه خاص خود را دارد، شیوه بیان آنها ساده و بی‌پیرایه است. از طرفی دخالت راویان افسانه در بیان آنها، گاه به اندازه‌ای است که شاید بتوان آنان را همان آفرینندگان افسانه دانست. به نظر می‌رسد، یکی از علل سادگی و بی‌تکلف بودن افسانه‌ها، این است که قصه‌ها همه جا برای کودکان نقل می‌شد (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۲۴۳). به باور برخی از پژوهشگران این تصور که خالق افسانه‌ها را عامه و توده مردم بدانیم، اشتباه است، چراکه عامه و توده مردم، وجودی انتزاعی دارند و از طرفی آنان قادر به خلق و ابداع افسانه‌ها نیستند. به نظر می‌رسد شاعران و هنرمندان خوش‌ذوق با خلق آفرینش‌های هنری، اندیشه و آرمان خود را در قالب ترانه‌ها و افسانه‌ها، جانی تازه بخشیده‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۲۴۳). با این وجود نباید فراموش کرد که عامه مردم رواج‌دهندگان اصلی افسانه‌ها هستند.

از افسانه‌های باقی‌مانده می‌توان تا حدودی با روحیات و آرزوهای سازندگان آنها آشنا شد. از افسانه‌هایی که به بیان وقایع عادی زندگی مردم پرداخته‌اند، می‌توان طبقات مختلف اجتماعی و شیوه زندگی آنان را شناخت. گاهی در بخشی از افسانه، دختری که به علل مختلف از محبت پدر و مادر محروم است، آن محبت را از حیوان و یا موجودی غیرانسانی دریافت می‌کند و در مواقع خطر حتی به او پناه می‌برد. افسانه‌ها تلاش دارند شیوه صحیح زندگی را به کودکان و جوانان بیاموزند و در قالب بیان اندرزها و حکمت‌های اخلاقی عامیانه، آنان را با نیکی آشنا سازند. در این باره که سازندگان افسانه‌ها فقط مردان باشند، تردید وجود دارد؛ و خلق آنها را احتمالاً به ذوق زنان نیز نسبت می‌دهند. این فرض بدان علت است که براساس مطالعات تاریخی، با نزدیک شدن جوامع به مظاهر تمدن، این وظیفه بیش‌تر به زنان واگذار شده است. افزون بر این، در برخی از افسانه‌ها قهرمان داستان زن است و مردان نقش مستقیمی در آن داستان ندارند. در برخی دیگر نیز تلاش شده تا زنان از تهمت‌هایی که گاه از سوی مردان به آنان نسبت داده می‌شد، مبرا شوند، از این رو در چنین افسانه‌هایی، زنان مظهر وفا، پاکدامنی و پارسایی معرفی شده‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۲۴۹).

به لحاظ پیشینه مطالعاتی صرف‌نظر از آثاری که به افسانه‌ها و انواع آنها می‌پردازند، می‌توان به برخی از آثار اشاره کرد که افسانه‌ها را از دریچه تاریخ محلی مورد بررسی قرار داده‌اند. «قصه‌های راک» و «افسانه‌های سوادکوه» نگارش احمد باوند سوادکوهی از آن جمله است. در این دو کتاب ارزشمند، افسانه‌های سوادکوه مورد پژوهش قرار گرفته و تمامی افسانه‌های موجود در این منطقه بررسی شده‌اند. از جمله کتاب‌های دیگری که در خصوص افسانه‌های بومی نوشته شده، اثری از قوام‌الدین بینایی با عنوان «افسانه‌های مازندران» است. مؤلف در این اثر، افسانه‌های رایج در مازندران را به تفکیک شهرها بیان کرده است. در برخی از آثار دیگر نیز به همین شیوه، افسانه‌های موجود در شمال ایران به شکل عام مورد توجه قرار گرفته‌اند. در نوشتار پیش رو چنانکه از قبل نیز اشاره شد، صرفاً افسانه‌هایی مورد توجه قرار گرفته که نقش‌آفرینان آن همگی زنان بوده‌اند. مسئله اصلی این پژوهش که به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری گردیده، از میان انبوه افسانه‌هایی که در شمال وجود دارد، فقط به آن دسته از افسانه‌هایی پرداخته که زنان در آن نقش محوری دارند و درصدد پاسخ به این سؤال است که «چگونه درون‌مایه‌های افسانه‌های شمال ایران،

موجب حفظ و انتقال فرهنگ بومی و محلی و ارزش‌های اجتماعی یک قوم شده است؟» یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مردم شمال ایران، ضمن باور به افسانه‌ها، از طریق نقل سینه‌به‌سینه و روایات شفاهی و بهره‌گیری از قالب‌های ادبی از جمله شعر و... در جهت حفظ و تداوم آنها کوشیده‌اند.

۱. افسانه‌های بومی و محلی شمال ایران

افسانه‌های بومی شمال ایران پیوندی ناگسستنی با طبیعت و اقلیم این نواحی دارند. این افسانه‌ها گاه در قالب روایت‌های عاشقانه، با هدف انتقال تجربیات گذشتگان، پدید آمده و به‌جا مانده‌اند. افسانه‌هایی که با محوریت زنان در نواحی شمال باقی مانده‌اند، عمدتاً درون‌مایه‌ای عاشقانه دارند. از گذشته‌های دور، زنان مناطق شمالی ایران، به لحاظ اقتصادی و اجتماعی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بودند. شیوه معیشت آنان، حضور و مشارکت فعال آنان در چرخه اقتصادی، مشارکت در کار کشاورزی و... زمینه‌های بیشتری برای استقلال زنان فراهم کرده بود و این آزادی عمل در کنار باورهای کهن فرهنگی، دست‌مایه خلق افسانه‌هایی شد که به‌عنوان گنجینه‌ای از فرهنگ شفاهی این مناطق به یادگار مانده است. شمال ایران، با توجه به شرایط اقلیمی، سکونت اقوام مختلف و ورود مهاجران به آن سرزمین، از اسطوره‌ها و افسانه‌های فراوانی برخوردار است. همان ایزدانی که در اسطوره‌های ملی ایران حضور دارند، در مازندران نیز دیده می‌شوند. برخی از این ایزدان، مانند دیوان در مازندران همچنان جایگاه پیشین خود را حفظ کرده‌اند. در این میان، ورود آریایی‌ها و نوگرایان زرتشتی وضعیت متفاوتی به مازندران داد. برگزاری برخی از جشن‌های باستانی در مازندران و گیلان مصداق همین موضوع است (جوادیان کوتنایی، ۱۳۹۴: ۱۸).

افسانه‌های گیلانی و مازندرانی مملو از داستان‌هایی است که به شکل روایی، جای ماندگاری را در داستان‌های حماسی و عاشقانه به خود اختصاص داده‌اند. در تقسیم‌بندی این افسانه‌ها، باید یادآور شد که دسته‌بندی براساس باور و اعتقاد ساکنان محلی نواحی شمال ایران و محل آفرینش آنها صورت گرفته است. افسانه‌ها به لحاظ محتوا و موضوع به انواع مختلفی تقسیم می‌شود. برخی از افسانه‌ها، افسانه‌های خیالی هستند که سرشار از رویدادها و حوادث عجیب و غریب‌اند. در این افسانه‌ها، موجودات افسانه‌ای، دیو و پری نقش برجسته‌ای دارند و در تمام آنها می‌توان رد پای طلسم و جادو را مشاهده کرد. در این قصه‌ها می‌توان ذوق اشعار فراموش‌شده مردم باستان را دریافت (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۲۳۵). در افسانه‌های باقی‌مانده از شمال ایران، موجودات افسانه‌ای، حضوری برجسته دارند. صحبت کردن با اژدها و آدم دو سر در افسانه «کورسوی چراغی در مازندران» و سخن گفتن دیو سفید با ماه منیر در افسانه «خسرو دیو زاد» و... نمونه‌های بارزی از این افسانه‌ها هستند (باوند سوادکوهی، ۱۳۸۹: ۱۲۱-۶۳). همچنین تبدیل شدن انسان به موجودی غیر از خود، چنان‌که در افسانه سه خواهر آمده است، نمونه‌ای از افسانه‌های خیالی و غیرواقعی است که هدف از پردازش و خلق آن، حفظ عفت و پاکدامنی و لزوم آن برای زنان است.^۱

برخی دیگر از افسانه‌ها، افسانه‌هایی هستند که جنبه واقع‌بینی و حقیقت‌گویی دارند و زندگی معمولی و عادی مردم را با جنبه‌ای اغراق‌آمیز به تصویر کشیده‌اند. افسانه‌هایی که در آن مکر زنان و عشق مردان یا جور نامادری بیان شده است، در این دسته از افسانه‌ها جای دارند (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۲۳۵). نکته قابل توجه در این نوع از افسانه‌ها این است که با توجه به حضور فعال زنان در کشاورزی و سختی کار و همچنین فوت مادران در هنگام زایمان، مسئله ازدواج مجدد همسر امری اجتناب‌ناپذیر بوده و گاه نامادری با نقش منفی خود در افسانه‌ها جلوه‌گر شده است. افسانه‌های «کره اسب جادویی»، «فاخته»، «اقتاب و خرطوم»، «انبرزدن

۱- این افسانه نیز که روایت‌های مختلفی از آن باقی مانده است، به داستان دختری می‌پردازد که برای حفظ عفت و پاکدامنی خود، تبدیل به هندوانه شده و درون آن پنهان می‌شود (بینایی، ۱۳۹۹: ۶۳).

نامادری» و «نامادری و دختر زن بابا»، حکایتی از جور نامادری در افسانه‌ها هستند (همان: ۱۸). برخی از افسانه‌ها نیز رنگ و بوی تاریخی دارند و در آنها رویدادها و حوادث به شخصیت‌های معروف تاریخی نسبت داده می‌شوند. این دسته از افسانه‌ها در شمال ایران نیز دیده می‌شوند. در افسانه «مو زَرین و کاکل زَرین»^۱ به سلطان محمود (باوند سوادکوهی، همان: ۱۶۴) و در افسانه «یک سخن» به شخصیت شاه عباس اشاره شده است (بینایی، ۱۳۹۹: ۶۰). برخی از افسانه‌ها جنبه‌ای طنزآمیز و شوخ‌طبعانه دارند. هرچند گاهی نکات تعلیمی، اخلاقی و روان‌شناختی نیز در آن‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد، اما از جنبه‌های جدی تهی‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۲۳۶). برای مثال، در افسانه «افتاب و خرطوم» در نتیجه دروغ‌گویی، خرطومی بر پیشانی دختر ظاهر می‌شود (همان: ۱۹).

افسانه‌ها، که گاه به‌صورت منظوم و گاه به‌صورت منثور روایت می‌شوند، کهن‌ترین گونه‌ی ادبیات عامه یا ادبیات شفاهی را تشکیل می‌دهند؛ هرچند برخی از آنها بعدها به نظم درآمده‌اند. بیشتر افسانه‌های رایج در نواحی شمالی ایران به‌صورت منثور روایت شده‌اند. تنوع قومی ایران موجب شده که مردم هر منطقه برای افسانه‌ها اصطلاح و ویژه‌ای به کار برند. در مازندران از افسانه‌ها با عنوان (اوسنه، اوسونه، اوسانه)^۲ یاد می‌شود. افسانه‌های بر جای مانده از این مناطق بخش مهمی از ادبیات شفاهی و عامیانه ایران را شامل می‌شود. قصه‌های عامیانه از دیدگاه نظری، نگاهی واقع‌گرایانه به نقش جنسیت‌ها در شکل‌گیری تاریخ دارند. خوانش خواسته‌ها و آرمان‌های زنان در مواجهه با جهان واقعی و شیوه‌ی زیست آنان در دوره‌های گوناگون، به دلیل محدودیت اطلاعات منابع، امری دشوار و گاه ناممکن است (ابراهیمی، ۱۴۰۳: ۳). باین حال، به نظر می‌رسد متون و روایات افسانه‌ای بازتابی روشن از نقش اجتماعی زنان به‌دست می‌دهند. افسانه‌هایی که در آن‌ها زنان نقش محوری دارند، خود به گونه‌های مختلفی تقسیم می‌شوند. در ادامه، این افسانه‌ها با تمرکز بر حضور زنان، به‌صورت تفکیکی مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

۱-۱. افسانه‌های عاشقانه

در افسانه‌های عاشقانه، عشق محور اصلی داستان است که در روابط زن و مرد تجلی می‌یابد. به نظر می‌رسد داستان‌های عاشقانه شاهنامه فردوسی را می‌توان منشأیی برای تکوین نظم‌های بعدی در نظر گرفت. داستان‌های زال و رودابه، بیژن و منیژه، سودابه و سیاوش و... نمونه‌هایی از این نوع است (حیدری آلاشتی و باوند سوادکوهی، ۱۳۹۷: ۲۱). نقش اثرگذار و فعال زن در رسیدن به معشوق، از جمله موضوعاتی است که در این نوع داستان‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد و بیانگر انتخاب و اختیار زنان و جایگاه آنان در سرنوشت اجتماعی‌شان است (ابراهیمی، ۱۴۰۳: ۳)؛ هرچند گاهی این دو دل‌داده به وصال نمی‌رسند، در این موارد استثنایی می‌توان احتمال داد که پایان افسانه در روایت‌های موجود از میان رفته باشد (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۲۴۲). باید خاطر نشان کرد که از افسانه‌های عشقی که از آن به «سرگذشت» نیز تعبیر می‌شود، به طور معمول روایت‌های متفاوتی وجود دارد.

افسانه‌های موجود از نواحی شمال ایران، هرچند مانند دیگر افسانه‌ها فاقد زمان و مکان هستند، به لحاظ بستر فرهنگی، غالباً در روستاها خلق می‌شوند. زنان روستا با توجه به شیوه معیشت، نسبت به زنان شهری از آزادی بیش‌تری برخوردار بودند. جغرافیای فرهنگی و محل زندگی زن، در وظایف و میزان آزادی زنان تأثیر چشمگیری داشت، اما باید دانست که افسانه‌های عاشقانه، صرفاً توصیف داستانی عاشقانه نیستند، بلکه بیانگر مسائل روانی و انسانی نیز هستند. هنرهای کلامی را نیز می‌توان از این دسته از افسانه‌ها دریافت کرد. عادت‌شکنی، یکی از ویژگی‌های جذاب و برجسته افسانه‌های عاشقانه به شمار می‌رود (ذوالفقاری، ۱۳۹۱).

۱- براساس افسانه موجود، مو زَرین و کاکل زَرین دو خواهر و برادر و از فرزندان سلطان محمود بودند که پس از ازدواج سلطان با دختری از نسل پریان متولد شده بودند.

(۱۶۹). این ویژگی به ویژه در منظومه‌های عاشقانه عبارتند از: نجات خلق الساعه، زنده ماندن در شرایط بسیار سخت، طی الارض، نسوختن در آتش، زنده کردن، محفوظ ماندن از چشم دیگران، غیب شدن، عمرهای بسیار طولانی، فهم زبان حیوانات، بر باد سوار شدن، تبدیل اشیاء به طلا و سنگ، تبدیل انسان به حیوان... آگاهی از غیب...» (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۱۷۲). وجود همین ویژگی‌ها موجب شده، که برخی آن را محکم‌ترین دلیل به جهت خیالی بودن داستان به شمار آورند (پورنامداریان، ۱۳۶۷: ۱۳۲).

از دیگر ویژگی‌های داستان‌های عاشقانه، دو سویه بودن عشق و همچنین مدور بودن آن است. حرکت و مهاجرت عاشق از مکانی و مراجعت مجدد او به همان مکان در این داستان‌ها به چشم می‌خورد (ذوالفقاری، ۱۳۹۱: ۱۷۶-۱۷۳). در برخی از داستان‌های عاشقانه مناطق شمالی برخی از این ویژگی‌ها را می‌توان یافت.

داستان طالب و زهره^۱ نمونه‌ای از این افسانه‌هاست. بنابر روایات محلی، طالب و زهره هر دو در کودکی مادر خود را از دست داده بودند. طالب، فرزند یکی از اعیان محلی آمل بود. طالب و زهره در همسایگی هم خانه داشتند و هنگام درس خواندن در مکتب-خانه، دل به عشق یکدیگر بسته بودند، اما با دسیسه نامادری، از هم جدا شدند. زهره در جستجوی طالب پس از آگاه شدن و خبرگرفتن از ماهی رودخانه، برای همیشه ناپدید شد و کسی دیگر در روستا او را ندید. در این افسانه، سخن گفتن زهره با ماهی رودخانه و سپس مفقود شدن او برای همیشه در روستا دیده می‌شود. در افسانه سه خواهر^۲ نیز می‌توان حرف زدن خواهر کوچک‌تر با حیواناتی همچون خرس، گرگ، پلنگ و ببر را مشاهده نمود (باوند سوادکوهی، ۱۳۸۹: ۸۶).

یکی دیگر از خصوصیات افسانه‌های عاشقانه، حفظ عفت و پاکدامنی عاشق و معشوق در مسیر عشق است (استاجی، ۱۳۹۰: ۹). افسانه امیر و گوهر، روایت عشقی آتشین میان دهقانی به نام امیر و دختر اربابش است. این افسانه از داستان‌های رایج در آمل و بخشی از نور است. گوهر در عین بروز رفتارهای زنانه در جذب عاشق،^۳ رفتارهای مردانه^۴ نیز دارد. بخشی از این افسانه رنگ دینی به خود می‌گیرد.^۵ این افسانه برخلاف دیگر افسانه‌های عاشقانه سرانجام نامشخصی دارد. در افسانه‌های عاشقانه، عاشق و معشوق یا براساس افسانه رعنا به هم نمی‌رسند،^۶ یا با پشت سر گذاشتن مشکلات زیاد به هم می‌رسند، برای نمونه می‌توان به افسانه هادی و رباب اشاره کرد.^۱

۱- افسانه طالب و زهره نیز مانند دیگر افسانه‌های عاشقانه، روایت متفاوتی دارد. در برخی از روایت‌ها، آن دو با یکدیگر ازدواج کردند و طالب مدت چهل سال پادشاه آمل شد و در روایتی دیگر، آنها پس از مدت‌ها که یکدیگر را یافتند به محض دیدار یکدیگر، جان سپردند.

۲- این افسانه که از افسانه‌های رایج سوادکوه است، به داستان سه خواهر اشاره می‌کند. در این داستان، دختر کوچک خانواده با حفظ عفت و پاکدامنی خود و پس از گذراندن ماجراهایی، سرانجام از درون هندوانه‌ای بیرون می‌پرد و بعد از بیان داستان خود، پرده از اقدامات دو خواهر بزرگ‌تر برمی‌دارد.

۳- زمانی که زهره متوجه عشق امیر نسبت به خود می‌شود به بهانه‌های مختلف از جمله آوردن غذا برای امیر به دیدار او می‌رود و تلاش می‌کند علاقه خود را به امیر نشان دهد.

۴- در این افسانه به بیلاق و قشلاق رفتن گوهر و سرپرستی گروه اشاره شده است.

۵- از معدود افسانه‌هایی است که این ویژگی در آنها دیده می‌شود. براساس روایت راویان، روزی امیر، سواری نقاب‌دار را از دور می‌بیند که از او درخواست خربزه می‌کند. با اینکه فصل برداشت خربزه هنوز نرسیده بود، اما به احترام سوار که با تأکید از امیر درخواست کرده بود از باغ خربزه‌ای بیاورد، وارد باغ شد و خربزه‌ها را رسیده دید. خربزه‌ای برای سوار آورد. سوار نقاب‌دار نیمی از خربزه را به او داد و از او خواست نیمی دیگر را به گوهر دهد. آن دو عاشق و معشوق به محض خوردن خربزه شاعر شدند. همانجا بود که سوار نام امیر را برای او برگزید.

۶- افسانه «رعنا» یکی از نمونه افسانه‌های عاشقانه است که در آن عاشق و معشوق به هم نمی‌رسند. رعنا از افسانه‌های رایج در اشکور است. رعنا دختر زیبایی بود که در شرق گیلان در لزر، در منطقه لشکان و در همسایگی روستای سپارده زندگی می‌کرد. ترانه رعنا، از ترانه‌های فولکلور گیلان به شمار می‌رود و در مورد داستان او روایت‌های زیادی وجود دارد. داستان او به سال‌های قیام میرزا کوچک خان جنگلی برمی‌گردد. افسانه رعنا، روایت دختری زیبا از اشکور است که عشق او به هادی که سرگالش بود، موجب بروز اختلافاتی میان هادی و کدخدای روستای او و سرانجام قتل هادی شد. در روایتی دیگر آمده است که این دختر توسط آقاخان (آقاخان)، از عیاران زمان خود، از

سرانجام عشق امیر و گوهر در این افسانه به درستی مشخص نیست. در افسانه امیر و گوهر، مانند افسانه طالب و زهره، اشعار به گویش مازندرانی است. همچنین باید یادآور شد که این افسانه در گیلان به زبان گیلکی روایت می‌شود. امیر و گوهر افسانه مردمان کشاورز، دشت‌نشین‌ها و دهقانان است و شعر و موسیقی آن نیز بیشتر با دشت، کار مزرعه و کشاورزی در ارتباط است، اما افسانه طالب و زهره بیشتر میان چوپانان و گالش‌ها رواج دارد و شعر و موسیقی افسانه کوه‌نشین‌ها و حاشیه جنگل را دارد (نادعلی فلاح، ۱۳۹۰: سایت خبری مازند نومه). غیب شدن از چشم دیگران و شنیدن برخی الهامات که از دیگر ویژگی‌های افسانه‌های عاشقانه است که در افسانه‌ای موسوم به «کیجا بور» دیده می‌شود. این افسانه که از روایات رایج در منطقه کیجا بور، روستای بندی، به‌شمار می‌آید، داستان دختری پاک و معصوم را روایت می‌کند. طبق روایت‌های محلی این منطقه، روزی سلطان با ملازمانش برای شکار از این ناحیه عبور می‌کرده که به دختری زیبا برمی‌خورد و دستور می‌دهد او را به قصرش بیاورند. از آنجا که دختر فردی پاک و معصوم بود و مرتکب گناهی نشده بود، ندایی به او گفته می‌شود: «کیجا بور!»، به معنای «دختر، فرار کن و خود را از گناه نجات بده». دختر به سوی کوهستان می‌گریزد، اما سلطان همچنان در تعقیب اوست. هنگامی که دختر دیگر توان فرار ندارد، کوهستان به اذن پروردگار، او را می‌بلعد و از گناه مصون می‌دارد. افسانه‌ی «غار کیجا کچال» نیز روایتی عاشقانه میان دختری از نسل پریان و چوپان جوانی را بازگو می‌کند (باوند سوادکوهی، ۱۳۸۹: ۸۷).

۱-۲. افسانه‌های خیالی

افسانه‌های مناطق شمالی همواره رگه‌هایی از باور و اعتقادات مردم ایران باستان را در خود دارند. به نظر می‌رسد اعتقاد به جاودانگی و باور به قدرت آفرینندگی در زنان، دست‌مایه خلق افسانه «ری را» در میان مردم مازندران شده باشد. بنا بر روایات، «ری را» زنی زیبا و جذاب بود که زیبایی و سرسبزی را به جنگل‌های هیرکانی هدیه کرد. همچنین «ری را» یکی از اشعار مشهور نیما یوشیج است. گرچه برخی از پژوهشگران انتساب «ری را» به زن را مورد تردید قرار داده‌اند (پورنامداریان، ۱۳۸۹: ۴۰۴-۴۰۵). نیما در خطابه خود یادآور زنی می‌شود که مجدد سرسبزی را به جنگل باز می‌گرداند.

ری را، صدا می‌آید امشب
از پشت «کاج» که بند آب
برق سیاه تابش تصویری از خراب
در چشم می‌کشاند
گویا کسی است که می‌خواند...
اما صدای آدمی این نیست
با نظم هوش ربایی من

روستای خود ربوده می‌شود و با او ازدواج می‌کند، اما سال‌ها بعد آقاخان (آقاخان)، در درگیری زخمی و سپس در اثر پرت شدن از روی اسبش به دره‌ای در محلی بنام کلرود (پلرود)، از بین می‌رود. رعنا که روی بازگشت به روستای خود را نداشت، از رفتن به روستا اجتناب می‌کند. شعر رعنا توسط عاشق او (هادی) سروده شده بود.

۱- افسانه هادی و رباب نمونه‌ای از این دسته از افسانه‌ها هست. در این افسانه، هادی که به دلیل موقعیت پایین اقتصادی خود، در ازدواج با ربابه، دختری از یک خانواده متمول، با مشکلات زیادی رو به رو بود، سرانجام پس از سال‌های طولانی توانست با او ازدواج کند. او عشق خود به دختر را از طریق اشعاری که می‌سرود و روی دیوار خانه ربابه می‌نوشت نشان می‌داد. ربابه نیز با توجه به موقعیت بالای اجتماعی و خانوادگی خود، خواستگاران فراوانش را رد کرده بود. آن دو سرانجام با یکدیگر ازدواج کردند، هرچند این ازدواج دوام چندانی نداشت و ربابه پس از مرگ هادی با مشقت زندگی و فرزندان را اداره کرد. این افسانه صرف‌نظر از بعد عاشقانه خود، نمودی کامل از توانایی و قدرت زنان را در اداره زندگی خود به نمایش می‌گذارد. وی با اینکه فرزند خانواده‌ای متمول است، اما سختی‌های زندگی را به تنهایی به دوش می‌کشد.

آوازه‌های آدمیان را شنیده‌ام
در گردش شبانی سنگین
ز اندوه‌های من
سنگین‌تر و
آوازه‌های آدمیان را یکسر
من دارم از بر
یک شب درون قایق دلتنگ
خواندند آن چنان
که من هنوز هیبت دریا را
در خواب می‌بینم
ری را ... ری را
دارد هوا که بخواند
در این شب سیا
او نیست با خودش.
او رفته با صدایش اما
خواندن نمی‌تواند.

در منطقه‌ی شمال ایران، افسانه‌های معدودی وجود دارند که برخلاف موارد پیشین، نمی‌توان آن‌ها را در دسته‌ی افسانه‌های عاشقانه گنجاند، اما از منظر حضور و نقش‌آفرینی زنان قابل تأمل‌اند. در این دسته از افسانه‌ها، بر خلاف نمونه‌های قبلی، زنان یا در نقش منفی ظاهر می‌شوند و یا بر اساس روایت افسانه به بخشی از کالبد طبیعت بدل می‌گردند. افسانه «آل» از جمله افسانه‌هایی است که غیر از اشکور گیلان در مناطق دیگر ایران از جمله لرستان، کرمان، و ... شهرت دارد. بنا بر این افسانه، «آل»^۱ موجودی وحشی است که در هنگام شب، به ویژه در شب‌های اول زایمان زنان، اگر تنها باشند، به آنها آزار می‌رساند. مردم این مناطق بر این باورند که «آل» زنی قد بلند با موهای پریشان است. او فاقد بینی است و غالباً به شکل زن همسایه وارد می‌شود. تنها چیزی که او را می‌ترساند، قرآن و اشیاء فلزی هستند. «بم سری کیجا» (دختر روی بام)، نیز از دیگر افسانه‌های بومی و محلی مازندران است. این شخصیت خیالی چیزی شبیه به لولو خورخوره بود که برای ترساندن بچه‌ها به کار می‌رفت. بچه‌های شیطان و شلوغ توسط این موجود دزدیده می‌شدند.

افسانه دیگری که می‌توان از آن نام برد، افسانه «بز دیو» است. در بخش‌هایی از مازندران باوری مبنی بر وجود موجودی به نام «بز دیو» وجود دارد. بز دیوها به صورت گروهی زندگی می‌کنند و دارای نظامی زن‌سالار هستند. اعتقاد بر این است که دانای قبیله «بز دیو»، بعد از مرگ به درخت کهنسالی تبدیل می‌شود. همچنین در برخی از کوهپایه‌های مازندران نقاطی به نام «آب پری» وجود دارد. در باورهای قدیمی پریان جهت شنا به آنجا می‌رفتند و مردم محلی بر این باور بودند که پریان در غاری بر بالای آبشار نشسته و ریزش آب از آبشار در حقیقت بارش گیسوی آنان است (ملک‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۷۶؛ رضایی و اردلانی، ۱۴۰۰: ۳۱).

۱- آل، گونه‌ای از موجودات اهریمنی در باور مردمان قفقاز، ایران، آسیای میانه و بخش‌هایی از جنوب روسیه است. آنان را اهریمن وضع حمل یا زایمان می‌دانند.

تبدیل انسان به حیوان نیز در یکی از افسانه‌های رایج و بومی مناطق شمالی موسوم به افسانه «کُکِ ای» به چشم می‌خورد. این افسانه در غرب مازنداران و در زمره افسانه مشترک مناطق نور، کجور، چالوس، کلاردشت و لنگا بود. همچنین به نظر می‌رسد که افسانه «کُکی» شباهت زیادی به افسانه‌ای دارد که در گیلان با عنوان «کوکو تی تی» شهرت یافته است. در گیلان روایاتی مختلف از این پرنده وجود دارد. برخی آن را دختری یتیم و برخی دیگر آن را به‌عنوان نوع‌روسی پاکدامن می‌شناسند. «کوکوتی تی» یا همان کوکوی معروف، از جمله پرنده‌گانی است که به دلیل آواز محزونش در گیلان موجب ایجاد افسانه‌ای به همین نام شده است. براساس این افسانه، زن و مردی دختری به نام کُکی داشتند و در جنگل‌های هیرکانی زندگی می‌کردند. با مرگ مادر خانواده، کُکی در سوگ او بسیار غمگین شد. اندوه کُکی را تنها پرنده‌گان جنگل می‌دیدند و آنها تنها سنگ صبور این دختر یتیم بودند. پس از ازدواج مجدد پدرکُکی، رفتار بسیار خشن نامادری با او و خشونت‌های فیزیکی‌اش، شرایط بدی برای کُکی ایجاد کرد. شکایت‌های کُکی نزد پدر نیز تغییری در وضعیت او نداشت. دلخوشی کُکی سرگرم شدن با پارچه‌های ابریشمی و رنگینی بود که از مادرش به‌عنوان جهیزیه به یادگار مانده بود و روزها خود را با آنها مشغول می‌کرد. نامادری روزی تکه یخ بزرگی در صندوق گذاشت و بعد از مدتی که کُکی به سراغ پارچه‌های لطیف و رنگی ابریشمی رفت، آنها را پوسیده یافت و اندوهش دو چندان شد. از جور نامادری به جنگل پناه برد. او به پرنده‌گان آزاد جنگل غبطه می‌خورد و آرزو داشت که مانند آنها رها و شاد باشد. خداوند ندای او را شنید و او را به مرغی تبدیل کرد. هر سال هنگام عید، ندای کُکی از دل پرنده‌ای به بیان غصه‌هایش می‌پردازد. (یوسفی‌نیا، ۱۳۵۶: ۱۹۲)

۳-۱. افسانه‌های واقعی

افسانه‌های معدودی نیز در نواحی شمال کشور وجود دارند که دسته‌بندی آن‌ها در قالب انواع رایج افسانه‌ها دشوار است؛ برخی بر این باورند که این حکایت‌ها در زمره افسانه‌های واقعی قرار می‌گیرند. از جمله این افسانه‌های رایج، افسانه «مینا و پلنگ»^۲ است که به عشق دختری بنام مینا و یک پلنگ اشاره می‌کند. روایت‌های مختلفی از این افسانه باقی است. براساس این اسطوره که در میان مردم روستاهای کندلوس و نوشهر رواج دارد، مینا دختری یتیم و زیبا با چشم‌هایی قرمز، به رنگ چشم‌های پلنگ بود که در یکی از روستاهای کجور به نام کندلوس به تنهایی زندگی می‌کرد. مینا صدایی بسیار زیبا داشت و روزی برای تهیه‌ی هیزم به جنگل رفت و حین کار مشغول زمزمه‌ی آهنگی شد. در هنگام کار متوجه نگاه سنگین یک پلنگ شد و از ترس فرار کرد، اما به تدریج متوجه شد که پلنگ هیچ آزاری به او نمی‌رساند و تنها شیفته صدای زیبایش شده است. از آن پس، پلنگ با یاد گرفتن منزل مینا، شب‌ها و به دور از چشم اهالی به منزل او می‌آمد تا صدای مینا را بشنود. براساس این افسانه، پلنگ در این رفت و آمد، هیچ آزاری به مردم و احشام آنها نمی‌زد. شبی، اهالی روستا که برای عروسی به روستای دیگری دعوت شده بودند، مینا را به این بهانه که صلاح نیست در روستا تنها بماند، با اصرار با خود همراه کردند. زمانی که پلنگ به روستا مراجعه کرد و متوجه غیبت مینا شد، پس از حمله به احشام مردم، روستا را ترک کرد.

۱- کُکی، کوکو تی تی یا در برخی از روایت‌ها کوکو، حکایت دختری یتیم است که آرزوی عروس شدن را به گور می‌برد و غم عروس شدن را در بالای درخت با ناله کوکو حکایت می‌کند (بینایی، ۱۳۹۹: ۱۳۸).

۲- برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به سیف، هادی، مینا و پلنگ، (۱۳۶۸)، مؤسسه فرهنگی جهانگیری و مهندس جهانگیری، علی اصغر، کندلوس، قوام الدین بینایی، (۱۳۹۹)، افسانه‌های مازندرانی، تهران، نشر رسانش نوین. با وجوی که روایت‌های مختلفی از این افسانه وجود دارد، اما در تمامی آنها به عشق زمینی میان مینا و پلنگ اشاره شده است.

اهالی روستا پس از اینکه از وجود پلنگ آگاه شدند، از ترس حمله مجدد او، تصمیم به شکارش گرفتند. اصرار مینا برای جلوگیری از این اقدام به نتیجه‌ای نرسید. از فردای آن روز، نشانی از مینا و پلنگ در روستا نبود تا اینکه یکی از اهالی روستا به صورت اتفاقی مینا را در جنگل می‌بیند. این داستان در میان مردم منطقه همچنان به صورت یک افسانه باقی مانده است و امروزه نیز خانه‌ای گلی در روستا که منسوب به مینا و پلنگ است، مورد بازدید گردشگران بوم‌گردی قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

در منابع و متون رسمی تاریخی، گاه شواهدی از حضور و نقش‌آفرینی زنان در عرصه سیاسی و اجتماعی به چشم می‌خورد، اما زنانی که به صورت نمادین در اسطوره‌ها و افسانه‌ها ظاهر می‌شوند، الگویی از وضعیت زندگی زنان عصر خود را به نمایش می‌گذارند. الگویی که در آن زن، نقش فعالانه خود را در سرنوشت و زندگی اجتماعی بازنمایی می‌کند و در رسیدن به خواسته‌ها و آرمان‌های مورد نظرش، با اختیار و آزادانه تصمیم می‌گیرد و گاه بر خلاف مرسوم زمانه در مقام سنت‌شکنی برمی‌آید. در جهان افسانه‌ای و اسطوره‌ای ایران باستان، زنان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار و مظهر تقدس بودند، از این رو غالب خدایان به شکل مؤنث ترسیم شده‌اند. این ویژگی ریشه در باور به پاکی، عفت و قدرت آفرینندگی زن داشت. به نظر می‌رسد باور به این اندیشه در ساختار افسانه‌ای مردم نواحی شمال نیز راه یافته است.

تعدد و تنوع روایت در افسانه‌ها، کار پژوهشگران را در شناخت و مطالعه آنها دشوار می‌کند. برای مطالعه و آگاهی از افسانه‌ها، تکیه بر دانش تاریخی به تنهایی کفایت نمی‌کند، بلکه یافته‌های ادبیات، اسطوره‌شناسی، جامعه‌شناسی و... نیز سهم چشمگیری در بازخوانی افسانه‌ها دارند. افسانه‌های بومی و محلی خالی از باورها و اعتقادات فرهنگی خود نیستند. با مطالعه این افسانه‌ها، فهم دنیای آرمانی زنان قابل درک می‌شود. این پژوهش، با خوانش افسانه‌های بومی و محلی شمال ایران، در صدد یافتن درون‌مایه افسانه‌ها و سهم آنها در انتقال ارزش‌های اجتماعی بود. بر این اساس با بررسی جایگاه زن در نگاه افسانه‌ای مردم این مناطق تلاش شد تا این مسئله مورد واکاوی قرار گیرد. توجه به نقش پر اهمیت زنان در تربیت فرزندان، ضرورت پرداختن به این موضوع را دوچندان می‌کند. صرف‌نظر از این مسئله، حضور و نقش‌آفرینی زنان در افسانه‌ها، تأکیدی مجدد بر توجه جوامع باستان بر مسائل تربیتی و اهمیت حفظ و نگهداری آنهاست.

بازخوانی نقش زنان در افسانه‌های بومی و محلی شمال ایران نشان می‌دهد که این روایت‌ها پیوندی ناگسستنی با طبیعت و اقلیم این نواحی دارند. در این افسانه‌ها، اصولاً زیبایی زن در بستر طبیعت دیده و متجلی می‌شود؛ زن در حین کار در مزرعه، شالیزار، هنگام آب آوردن از چشمه، یا در باغ سیب، تجسم می‌یابد. نکته قابل تأمل این است که این افسانه‌ها هرگز در کنار دریا شکل نمی‌گیرند، چرا که بر اساس فرهنگ حاکم بر این نواحی در زمان خلق آن‌ها، حضور زنان در ساحل عملی ناپسند و مستوجب عیب تلقی می‌شده است. در حقیقت، می‌توان اذعان کرد که زنان افسانه‌ای شمال ایران، در واقع «مردانی از جنس زن» هستند؛ شاید یکی از دلایل ماندگاری و اهمیت این شخصیت‌ها، حضور فعال و مشارکت اقتصادی آنان در جامعه باشد.

افسانه‌هایی که با محوریت زنان در این نواحی باقی مانده است، عمدتاً افسانه‌های عاشقانه، خیالی و واقعی هستند. غالب این افسانه‌ها در روستاها شکل گرفته است. زنان روستا به اقتضای معیشت اقتصادی و اجتماعی و مشارکت فعال در کشاورزی و چرخه اقتصادی، از استقلال و آزادی عمل بیش‌تری برخوردار بودند. این ویژگی موجب شده، که زنان در عین فعالیت اقتصادی، مستقلاً و به‌صورت موجودی که حافظ عفت خود است، جلوه کنند. همین خصوصیت در کنار باورهای کهن فرهنگی دست‌مایه خلق افسانه‌هایی شده که گنجینه‌ای ارزشمند از فرهنگ شفاهی را به وجود آورده است. در افسانه‌های بومی و محلی شمال ایران، روایت

بسیار ساده‌ای از زندگی و سرگذشت زنان مشاهده می‌شود. افسانه‌های مذکور دارای ساختاری بسیار ساده هستند. به نظر می‌رسد که سادگی داستان‌ها به این علت بوده که غالباً برای کودکان نقل می‌شدند و هدف اصلی از پردازش و خلق این افسانه‌ها بیش از همه توجه به ابعاد اخلاقی و تربیتی بوده است. بسیاری از داستان‌های عاشقانه، زنانی را به تصویر می‌کشند که درکمال زیبایی، با اینکه سرپرستی هم نداشتند، در مقوله عشق، با عفت و پاکدامن بودند و گاه برای حفظ این پاکدامنی ناچار به پناه بردن به کوهستان، جنگل و... را می‌شدند. روایت این داستان‌ها از ابعاد تربیتی نقش و تأثیر قابل توجهی در سلامت رفتاری کودکان و جوانان داشته و حاوی درس‌های اخلاقی بوده‌اند.

قهرمانان این روایت‌ها انسان‌های معمولی هستند و وجودی خداگونه ندارند. حوادث و رویدادها به وسیله انسان رقم می‌خورد و به همین دلیل، خدایان و الهه‌ها در خلق این رویدادها و حوادث نقش بسیار اندکی دارند. در این افسانه‌ها همه زنان وجه مشترکی دارند. صرف‌نظر از زیبایی، در غالب این داستان‌ها، زنان دختران یتیمی هستند که سرنوشت خود را، خود رقم زده‌اند. آنها اسامی و نام‌های ساده و معمولی دارند. زندگی می‌کنند، عاشق می‌شوند و برای رسیدن به فرد دلخواه خود، برخلاف فرهنگ مرسوم زمانه، آزادانه انتخاب و با نجابت آن را حفظ می‌کنند. در این افسانه‌ها، زن مظهر کاملی از نجابت، عفت و پاکدامنی است که برای محافظت از این نجابت، گاه محیط اجتماعی خود را ترک می‌کند. در این افسانه‌ها، طبیعت مأمن و پناهگاه اصلی زنان است و افسانه‌ها با پناه بردن آنان به جنگل، کوهستان و... پایان می‌یابد. غیبت (ناپدید شدن) از دید دیگران و شنیدن برخی از الهامات، زنان افسانه‌ای را در حفظ نجابت و پاکدامنی خود یاری می‌کند. افسانه‌های بومی و محلی، دربرگیرنده تجارب فردی و اجتماعی یک قوم است. تمامی اندیشه‌ها و باورهای جمعی در یک منطقه، از طریق افسانه‌ها و انتقال آنها به نسل دیگر زنده می‌ماند. روحیات یک قوم را می‌توان از طریق بازخوانی این افسانه‌ها دریافت. اسطوره‌ها و افسانه‌های محلی شمال ایران در برگیرنده باورها و اعتقادات مردم ساکن در این منطقه است. این افسانه‌ها با در بر داشتن رگه‌هایی از حقیقت، نشان از باور مردم شمال ایران به موجودات افسانه‌ای و نیمه‌افسانه‌ای دارد. انتقال شفاهی و سینه‌به‌سینه این افسانه‌ها، راهی برای ارتباط میان نسل دیروز و امروز است.

منابع

- ابراهیمی، آمنه (۱۴۰۳)، «واکاوی تاریخی دنیای آرمانی زنان در افسانه نوش آفرین گوهرتاج»، پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال پنجم، شماره یک، (پیاپی ۱۱)، (۱-۲۱)
- استاجی، ابراهیم (۱۳۹۰)، «ادبیات غنایی و عرفانی»، فصلنامه دُر دری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، سال اول، شماره اول، (۷-۲۶)
- باوند سوادکوهی (۱۳۸۹)، احمد، افسانه‌های سوادکوه، جلد دوم، سوادکوه: انتشارات ملرد.
- بهار، ملک الشعراء، (بی‌تا)، سبک شناسی، جلد ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر
- بینایی، قوام‌الدین (۱۳۹۹)، افسانه‌های مازندرانی، تهران: نشر رسانش نوین
- بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین (۱۳۸۳)، تاریخ بیهقی، تصحیح علی‌اکبر فیاض، به اهتمام محمدجعفر یاحقی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- پورنامداریان، تقی، (۱۳۸۹)، خانه‌ام ابری است، انتشارات مروارید، تهران: انتشارات معین
- پورنامداریان، تقی، (۱۳۶۷)، «رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی»، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- جوادیان کوتنایی، محمود (۱۳۸۷)، مازندران در اسطوره‌های ملی ایران، تهران: انتشارات معین
- حیدری آلاشتی، علی اعظم، باوند سوادکوهی، احمد (۱۳۹۷)، منظومه‌های آلاشت، تهران: نشر رسانش نوین
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۱)، «ویژگی‌های داستان‌های عاشقانه از منظر عناصر داستانی»، ایران نامه، سال ۲۷، شماره ۴، (۱۷۹-۱۶۸).
- ذوالفقاری، حسن؛ باقری، بهادر (۱۳۹۴)، «مهمترین ویژگی‌های افسانه‌های پهلوانی ایرانی»، نشریه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، دوره ۱۶، شماره ۳۰، مسلسل ۶۲، (۳۹-۷۲)
- رضایی، ثمره، اردلانی، حسین (۱۴۰۰)، «بررسی نقش زن در تزئینات سقائفارها با تمرکز بر تصاویر موجودات ترکیبی مار و اژدها»، دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، سال چهارم، شماره ۴۴، (۲۴-۳۵)
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۹)، یادداشت‌ها و افسانه‌ها، تهران: انتشارات سخن
- فلاح، نادعلی (۱۳۹۰)، «امیر و گوهر به روایت افسانه‌ها»، سایت خبری مازند نومه.
- ملک زاده، مهرداد (۱۳۸۱)، «سرزمین پریان در خاک مادستان»، نامه فرهنگستان، دوره ۵، شماره ۴، (۱۴۷-۱۹۱)
- میرکاظمی، سیدحسین (۱۳۷۹)، قصه‌های مردم مازندران، تهران: انتشارات سروش
- هادی، سیف (۱۳۶۸)، مینا و پلنگ، مؤسسه فرهنگی جهانگیری
- یوسفی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۵۶)، لنگا، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و هنر



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی